

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

Володимир Бойко

•

УКРАЇНСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ І БЛОКИ У ВИБОРЧІЙ МУНІЦИПАЛЬНІЙ КАМПАНІЇ 1917 РОКУ

15 квітня 1917 року на засіданні Тимчасового уряду був затверджений тимчасовий закон «О производстве выборов гласных городских дум и об участковом городском управлении»¹. Тим самим був даний старт першій спробі реформувати систему влади в Російській державі на демократичних засадах.

Але, на наш погляд, готуючи вибори за новим законом, Тимчасовий уряд мав на увазі не тільки і, можливо, не стільки негайну потребу реформування системи місцевого самоврядування, скільки необхідність проведення своєрідної репетиції виборів до Установчих зборів. Населення гігантської країни, що до того в абсолютній масі своїй не було знайоме не те, щоб з тим, як за допомогою демократичних інституцій впливати на владу у вигідному для себе напрямку, а навіть гадки не мало, як голосувати, повинне було пройти, так би мовити, технічну підготовку. Крім того, Тимчасовий уряд сподівався виявити розстановку сил в містах країни,² отже, міські вибори грали роль своєрідного соціологічного опитування. Щодо його якості, правда, були великі сумніви вже у сучасників. Серед численних листів до А. Керенського є лист В. Д. Імшенецького, який зазначав: «Ведь ошибки, обман, обнаружатся и последует разочарование и контрреволюция. Придавая выборам значение показателя Вы можете ошибиться».³ Справді, численні порушення виборчого законодавства, а головне, сама динаміка розвитку ситуації в країні, не дозволяють зробити за підсумками виборів однозначних висновків про вплив тих чи інших партій. Але, принаймні, на конкретних цифрах вони дозволяють продемонструвати, чого була варта та чи інша політична партія станом на літо 1917 року.

Особливе значення вибори мали для України, де вони стали першою серйозною перевіркою для українського руху на здатність конкурувати з російськими партіями в містах України. Крім того мова на той час йшла про оформлення реальної, державної влади. Української Центральної Ради на місцях, що дозволяло б українським партіям ініціювати підтримку діям УЦР на місцях.

Звичайно, муніципальна кампанія не обминула і Чернігівщину. Чернігівська губернія, порівняно з іншими мала безпрецедентно велику

кількість населених пунктів з правами міського самоврядування — 36 (для порівняння — на Херсонщині 20 і де другий показник).⁴ Ця обставина розширює можливості для вивчення ситуації на Чернігівщині станом на літо 1917 року. Разом з тим, на нашу думку, розгляд перебігу муніципальної кампанії в окремій губернії поза контекстом загальноукраїнських подій є недоцільним, оскільки значно обмежує можливості для порівняння і аналізу. Тому в статті розглядаються всі 9 українських губерній в цілому.

Попередні дослідники (І. Курас,⁵ Ю. Терещенко,⁶ В. Крижанівський⁷) зробили однозначний висновок про слабкість українських партій в містах. Це узагальнення ґрунтувалось головним чином на підрахунках Ю. Терещенка, згідно з якими по 67 містах за українські партії і блоки проголосувало 7,7% виборців, в тому числі за списки УПСР і УСДРП—6,6%⁸. Новітній дослідник О. Мельник, на відміну від попередників, вважає цей показник «певним успіхом».⁹ Не маючи на меті піддавати сумніву загальний висновок попередників, треба зазначити, що при їх оцінці недостатньо враховані регіональні особливості, які, як це буде показано, мали дуже суттєвий характер. Крім того, до цього часу, як правило, не враховувались безпартійні українські списки («Просвіти», української громади, військового товариства і таке інше), що, на наш погляд, не є правильним. Не враховувались голоси, що були подані за українські партії в разі їх вступу в блок з російськими візаві (за кількістю проведених гласних). Деякі висновки мали на собі явний відбиток часу. Запропонована стаття ґрунтується на даних виборів у 107 містах і містечках України. Розглядаються лише два аспекти виборів:

- блокова тактика;
- результати.

Зазначимо, що при підрахунку голосів за представників українського руху враховані лише ті списки, що йшли під українським прапором. В разі блоку з російськими партіями — лише ті кандидати, що напередодні виборів заманіфестували свою приналежність до українського руху. Між тим, як правило, їх було більше: частина проходила в думи по аполітичних списках, дехто з тих, хто належав до російських партій, згодом виявляв себе прихильником української ідеї. Для нас тут важливо, щоб саме на виборах та чи інша особа чи група осіб виявили свої політичні симпатії.

Успіх чи неуспіх партій на виборах залежить значною мірою від їх тактики щодо блоків, визначення, хто є союзником. Для українських партій існували дві принципові можливості щодо цього: тактика єдиного національного блоку або угода з близькими за ідеологією російськими партіями. Перехідне положення займала тактика українського соціалістичного блоку. На жаль, УЦР, що своїм авторитетом спроможна була спрямувати місцевих українських діячів на той чи інший варіант фактично самоусунулась від координації тактики українських партій на муніципальних, виборах, 3 травня на засіданні комітету УЦР І. Чопівський доповідав про створення в Києві бюро у справі виборів до міської думи. Але підтримки у керманічів УЦР доповідач не отримав. М. Грушевський та В. Винниченко заявили, «що ЦР як парламент не може накладати (...) і брати на себе ініціативу в цій справі. Цим повинна займатися Міська Українська Рада. На том і погодилися».¹⁰ Не можна сказати, щоб УЦР вибори зовсім не цікавили: інформаційне бюро при організаційному комітеті УЦР збирало дані про вибори, постійно вимагало від інструкторів УЦР на місцях займатися муніципальними питаннями,¹¹ багато хто з відомих діячів УЦР безпосередньо брав участь у виборчій кампанії: В. Винниченко, І. Шраг, Д. Багалій, І. Мазепа та багато інших. Але все це не могло замінити координуючої

ролі загальноукраїнського центру. Мабуть, це зрозуміли і керівники УЦР. Наприкінці липня «Нова Рада» опублікувала її заяву з приводу проведення волосних і повітових земських виборів.¹² На наш погляд, поява цього документа — непряме визнання помилки, допущеної при проведенні міських виборів.

Не можна сказати, щоб провідні українські партії зайняли чітку позицію щодо блоків. 4 квітня відбулась конференція УСДРП. Спеціально питання про міські вибори вона не розглядала. Але резолюція про об'єднання з РСДРП, відкинувши можливість самого об'єднання, наголошувала на необхідності порозуміння як з окремими соціал-демократичними фракціями, так і з іншими соціалістичними групами на базі визнання, ними національної програми взагалі і українських домагань зокрема. Водночас резолюція про блоки під час виборів до Російських Установчих зборів закликала до «найбільшого використання з боку соціал-демократії всіх революційних сил, як пролетарських, так і буржуазно-демократичних. Конференція УСДРП визнає можливим під час виборів, коли не має кандидатури соціал-демократії, входити в порозуміння і піддержувати кандидатів тих соціалістичних і буржуазних груп, які, поруч з загально-демократичними вимогами, визнають національну програму і тактику УСДРП».¹³ Отже, на початок квітня українські еседеки визнавали можливість блоку як з російськими соціалістами, так і з українськими лібералами.

Ні червнева конференція, ні 1 і 2 з'їзди УПСР спеціально питання про тактику в муніципальній кампанії не розглядали. Щоправда, на конференції зазначалось, що в питаннях здобуття національно-територіальної автономії України «УПСР повинна увійти в блок з У. С. Д. та в порозуміння з соціалістичними партіями на Україні, Щоб вони не йшли всупереч національним домаганням УПСР».¹⁴ Більш детально питання про блоки розглядала Лівобережна конференція УПСР. Лівобережні висловились за згоду з ПСР та СЕРПом, за організаційне злиття з УСДРП, за рішуче відмежування від українських правих партій як партій буржуазних.¹⁵ Взагалі, питання про блоки не належала до таких, що розділяло на той час УПСР на ліво- і правобережців.

Позиція УРДП, згодом УПСФ, була наперед визначена її ідеологічними засадами. Як заявив О. Шульгин на конференції партії 25 червня 1917 року: «Є у житті людському основа етична, національна та інші, котрі дають змогу стати понад соціальною ворожнечєю».¹⁶ Партія виступала за об'єднання всіх українців на позакласовій основі єдиного національного фронту. Крім того, з доповіді С. Сфремова випливало, що «з партіями, групами, націями, що ставлять ті самі завдання й простують до тих же ідеалів, партія йтиме разом».¹⁷

Всі рішення керівних органів партій мають універсальний характер, вони не можуть врахувати, всіх обставин їх втілення в життя. Тому надалі звернемося до розгляду стану справ на місцях.

Свого часу І. Лисяк-Рудницький наголошував на необхідності відрізати основні українські землі, де національний рух устиг запустити коріння, від тих, що залишалися пасивними в націотворчому процесі.¹⁸ На його думку, в Україні треба розрізнити центр українського руху (Полтавщина, Київщина, Чернігівщина) та інші регіони; Правобережжя, Слобожанщину, Південь, кожний з яких мав свої особливості.¹⁹ І хоч запропонована ним схема стосувалася інших питань, ніж ті, що розглядаються, але, спроектована на результати виборів, вона в цілому знаходить підтвердження.

Дійсно, найбільших успіхів український рух досяг на Полтавщині. З 14 досліджених міст так чи інакше він був представлений у 13 (за винятком Кобеляків²⁰). Причому значного успіху — 14745 голосів або 15% досягли списки, що йшли під національним прапором. Досить

часто, хоч і не завжди, вони об'єднували як українських соціалістів, так і лібералів. У ряді міст національний блок одержував беззаперечну перемогу: Переяслав — 60% (список Г. Хрустальова-Носаря),²¹ Лохвиця — 57%,²² Миргород — 68%,²³ Золотоноша — 39%.²⁴ Для Полтавщини характерно, що для підвищення популярності в деяких випадках до назви списку приєднувався прикметник «український». Так, в Прилуках два однакові за назвою списки мешканців окраїн одержали 18% і 2,3% голосів, перший йшов під українським прапором.²⁵ Вплив українського руху вимушені були визнавати і його супротивники. Так, бундівський інструктор А. Жук зазначав, що в Лубнах: «Задолго до выборов их исход был ясен: так как доподлинно известно, что мещанство пойдет за списком Украинской Рабочей Громады». ²⁶ Цей список отримав 26,6% голосів.²⁷ Складений на позапартійній основі, він, однак, презентував українських лібералів. Виразно партійні списки останні мали лише в Полтаві — 11,9%²⁸ і Кременчузі — 2,7%²⁹ голосів. Як зазначав В. Андрієвський, у Полтаві українські соціалісти відмовились утворити національний блок, мотивуючи це необхідністю укладення союзу за класовим принципом.³⁰ Сам факт утворення окремих списків українських лібералів і соціалістів, незалежно від бажань їх лідерів, призводив до гострої конфронтації між ними. Об'єктивно це послаблювало можливості українського руху.

Взагалі, українські соціалісти мали на Полтавщині досить широке представництво. В трьох містах УПСР та УСДРП утворювали український соціалістичний блок: Кременчук — 14,2%,³¹ Прилуки — 4,6%³² Переяслав — 5,4%.³³ В Зеньківці — 32%³⁴ і Золотоноші — 3,5%³⁵ УПСР мала власні списки. УСДРП жодного разу свого списку не виставляла, але завжди брала активну участь у створенні соціалістичного блоку. З приводу її можливостей А. Жук зауважив: «Российская партия мало развита и работают в ней большей частью евреи. Местные рабочие или совсем не организованы или организованы украинской с.-д. Российская партия пользуется влиянием среди железнодорожников (Конотоп, Ромны). С ростом украинской партии наблюдается переток рабочих к украинцам (Ромны). Если этот процесс будет развиваться (а это желательно), то Российская партия превратится в партию русского меньшинства и еврейского ассимиляторства». ³⁶

Особливістю Полтавщини було те, що українські соціалісти в блоках з російськими не грали роль молодших партнерів. Так, в Полтаві більше половини списку соціалістичного блоку склали представники УСДРП і УПСР, список очолював український есдек М. Криворотченко.³⁷ У Лубнах принаймні третину списку склали українські соціалісти,³⁸ в Ромнах — дві третини.³⁹

Разом за українських соціалістів проголосувало 13679 виборців або 13,4% (в тому числі в блоці з російськими партіями близько 9000 — 9,2%), за УРДП—УПСФ—3371 — 3,4%. За всі українські списки разом в Полтавській губернії було подано 31795 бюлетенів або 32,2%.

Подібна ситуація склалася і на Київщині. З 12 досліджених міст лише в Чигирині,⁴⁰ Радомислі,⁴¹ Брусиліві⁴² український рух не був представлений. Знову ж таки перевагу мали безпартійні українські списки. У Василькові такий список отримав 26,8% голосів,⁴³ в Сквирі — 35%,⁴⁴ в Умані — 17,7%.⁴⁵ Як доповідав інструктор УЦР в Умані «українські партії с другими не входили в блок позаяк неукраїнські соціалісти вороже відносяться до українського руху. Український список містить в собі представників українських соціалістичних і демократичних партій». ⁴⁶ Наведена обставина спонукала до утворення українського блоку не лише в Умані. У цілому по губернії українські безпартійні списки отримали 8864 голоси — 3,3% (без Києва — 9,7%).

Українські соціалісти, принаймні в двох випадках, вступали в блок з російськими, але їх роль, порівняно з Полтавщиною, була меншою. У Бердичеві за спільним списком вони отримали 5 місць в думі — 5,6%,⁴⁷ у Василькові теж 5, але це склало 16,7% голосів.⁴⁸ У двох містах українські соціалісти виступали окремо. У Чорнобилі за УСДРП проголосувало 16,7% виборців,⁴⁹ в Черкасах український соціалістичний блок отримав 34,5%.⁵⁰ Принагідно відзначимо, що в останньому випадку українські соціалісти не досягли угоди з російськими через неузгодження числа кандидатів.⁵¹ Розбіжності з українськими лібералами були більш принциповими — останніх звинуватили у несоціалістичності.⁵² Це чергове звинувачення не в одному місті України зірвало спробу утворити національний блок.

Модельною для українських соціалістів як в Черкасах, так і в інших містах України, напевно, була передвиборча тактика київських організацій УПСР та УСДРП. Через це, на наш погляд, є сенс розглянути ситуацію в Києві більш докладно.

За ініціативою товариства «Праця» 29 квітня в Києві були скликані збори українських організацій міста. На них була обрана комісія з представників різних політичних сил, перед якою були поставлені завдання:

— порозумітися в справі виборів з УЦР;

— провести вибори до київської міської української ради, яка повинна була об'єднати всі українські сили на муніципальних виборах.⁵³ Як вже зазначалось, УЦР самоусунулась від міських виборів. Виникли складнощі і з утворенням міської української ради; перші її збори відбулись 15 травня,⁵⁴ але до кінця місяця українські соціалісти не могли з'ясувати питання, чи можна їм брати участь в цій раді. Так, на зборах УСДРП 30 травня М. Порш заявив, що вступ до вищезгаданої ради означатиме блокування з національною буржуазією, замість того, щоб вести класову боротьбу з нею. За наполяганням В. Винниченка УСДРП все ж таки послала делегатів в раду, але при цьому застерегла, що то є громадська організація, а не блок для проведення виборів.⁵⁵ Таким чином, УСДРП відмовила лібералам у праві на блок. Водночас українські есдеки в Києві мали достатньо зіпсовані стосунки з РСДРП, щоб мова могла йти про блок з ними. Настрої українських есерів досить яскраво відобразив на червневій конференції партії М. Шраг: «Що російські соціалісти ставляться до нас вороже, це доводить кожний день, кожна газета. Правда, в програмі, в ідеології цього немає, але в житті вороже ставлення видно на кожному кроці».⁵⁶ Щоправда, українським есерам було значно простіше домовитись з російськими візаві, ніж українським есдекам. ПСР, принаймні, визнавала необхідність перебудови Росії на федеративних засадах. Але створення російськими партіями соціалістичного блоку, за умови неучасті в ньому УСДРП, робило неможливою угоду між ПСР та УПСР. Треба віддати належне київській організації УСДРП: за такої ситуації вона вирішила проводити переговори про блок з УПСР до останньої можливості⁵⁷ і досягла бажаного результату. У Києві утворився український соціалістичний блок, але без УПСФ. Партія, що збрала в Києві цвіт української інтелігенції, була кинута молодшим поколінням, репрезентованим українськими соціалістами, напризволяще. Більше того, «Робітнича газета» віднесла список УПСФ разом з російським і єврейським соціалістичним блоком, більшовиками до таких, що «треба стерегтися, бо вони можуть спокусити несвідомих».⁵⁸ Водночас міська українська рада зайняла принципово іншу позицію: закликала голосувати за один з двох, але обов'язково за український список.⁵⁹ У підсумку український соціалістичний блок отримав 35603 — 20,3%, це найвищий показник серед великих міст, УПСФ—1168 — 0,65%.⁶⁰

У цілому по Київській губернії соціалісти отримали 44429 голосів — 16,9% (з них 2332 — 0,9% у блоці з російськими партіями). Цей високий показник досягнуто, головним чином, за рахунок Києва. За УПСФ, що мала власний список лише в Києві, проголосувало 0,4% виборців. За всі українські списки разом — 54454 — 20,4%.

Якщо Київщина і Полтавщина — то більш-менш однорідний регіон, то Чернігівщина немовби розділена навпіл: якщо на півдні і в центрі маємо результати, подібні до попередніх, то на півночі лише в Стародубі був список української громади — 4,5%.⁶¹ Взагалі, з 32 досліджених міст і містечок губернії українські списки були представлені в 11, з них принаймні 7 — безпартійні. Такі списки мали успіх в Глухові — 33,5%,⁶² Ніжині — 13%,⁶³ Городні (разом з поляками) — 16,3%,⁶⁴ в інших містечках вони отримали незначну кількість голосів.

Невідомо жодного випадку, коли б на Чернігівщині українські соціалісти вступили в блок з російськими. Але і власні списки УПСР та УСДРП представлені були слабо. В Борзні за селянську спілку проголосувало 16,3%.⁶⁵ У Конотопі за УСДРП — 40,5%.⁶⁶ Відзначимо, що перемога в Конотопі була досить несподіваною для самих українських есдеків. Ще червні вони бажали мати лише 4 місця 42 у списку соціалістичного блоку.⁶⁷ Але блок не був створений через партійні чвари між меншовиками, більшовиками, Бундом, есерами.⁶⁸ УСДРП, відкинувши пропозицію УПСФ створити національний блок, виступила самостійно і, незважаючи на шалену кампанію російських соціалістів, одержала впевнену перемогу. «Яке щастя, що наші конотопські товариші не з'єдналися на виборах з цим шовіністичним, блазеньким кодлом», — підсумовувала результати виборів «Робітнича газета». ⁶⁸ Однак змушені констатувати, що приклад Конотопа не був типовим для Чернігівщини. Для Чернігівщини взагалі не характерні партійні списки. Тут домінували передвиборчі об'єднання без жодного політичного забарвлення. За них було подано 39% голосів при середньому показнику по Україні — 9,8%.

Без перебільшення унікальна ситуація склалася в Чернігові. Досить пізно, 13 серпня, вже після міських виборів, тут була утворена міська українська рада, подібна до київської.⁷⁰ Але це не завадило об'єднанню українців міста. Мабуть, що навпаки: створення цієї організації — то був вираз диференціації різних українських партій в Чернігові. До цього часу існувала, громада українських автономістів-федералістів, авторитет якої визнавали всі українські діячі міста, від найправіших до найлівіших. Так, 30 квітня на зборах громади лідер місцевих українських есерів В. Елланський заявив: «Коли погрожує народові якийсь ворог, коли Єсть спільна мета, то всі партії об'єднуються під одним гаслом... Кожна з них (українських партій) має свою історію, має ріжницю в своїх програмах, але тепер об'єдналися вони для боротьби за автономію України і Федерацію Росії, в один союз автономістів: федералістів». ⁷¹ Такий підхід зробив можливим мобілізацію всіх українських сил міста навколо одного списку, основу якого склали українські ліберали з залученням товариства поляків.⁷² У Чернігові не знайдемо звинувачень українських лібералів з боку українських соціалістів у буржуазності, недемократичності і таке інше. Чернігів — єдине губернське місто України, де на муніципальних виборах була втілена в життя тактика єдиного національного блоку. Українські соціалісти голосували за список, складений українськими лібералами — фактично УПСФ.⁷³ У великій мірі це стало можливим, завдячуючи авторитетові І. Шрага. Його вплив на результати виборів належним чином оцінила газета місцевої ради робітничих і солдатських депутатів: «Это имя настолько популярно в городе, что достаточно было черниговскому обывателю сказать, что в списке блока на первом месте И. Шраг, как этот обыватель охотно изъявил готовность голосовать за национальный

блок». ⁷⁴ Список отримав 27% голосів ⁷⁵ — відносну більшість. Приблизно таким був відсоток українців в складі населення міста. ⁷⁶ Отже, майже всі вони проголосували за національний блок.

У цілому по губернії за українські безпартійні списки проголосувало 3354 виборців — 3,8%, за українських соціалістів — 5047 — 6%, за УПСФ — 3467 — 3,7%. Разом — 12428 — 13,5%.

Інший регіон, за І. Лисяком-Рудницьким — Правобережжя. Тут справді є багато подібного, особливо в розвитку польського і єврейського рухів, але щодо українського є певна різниця між Волинню і Поділлям. Так, на Волині українські списки були представлені в 5 містах з 9 досліджених. І лише одного разу на виборах фігурував український соціалістичний блок — в Луцьку за нього проголосувало 4,6% виборців. ⁷⁷ Щось подібне до блоку було в Овручі, де за списком революційних організацій пройшло 2 українських есдеки. ⁷⁸ В Житомирі за списком ПСР пройшов український есер, а за списком РСДРП — український есдек. ⁷⁹ Але то був не блок, а скоріше включення до списків окремих кандидатів. У всіх інших випадках фігурували лише безпартійні національні списки. Власне, можна сказати, що там, де їх не було, не було взагалі нічого. Маємо наступні результати: Житомир — 8,2%, ⁸⁰ Ізаславль — 38%, ⁸¹ Новоград-Волинський — 22%, ⁸² Здолбуново (разом з поляками) — 30%. ⁸³

У цілому по губернії за українські безпартійні списки проголосувало 4923 виборців — 9,3% виборців, за українських соціалістів — 774 — 1,5%. Разом — 5697 — 10,7%.

На Поділлі партійна диференціація зайшла значно далі. В Проскурові українські соціалісти мали угоду з російськими (отримали 11 місць в думі — 22% ⁸⁴), в Жмеринці (23,7% ⁸⁵), Вінниці (13% ⁸⁶) діяв український соціалістичний блок. В останньому випадку зустрічаємось з знайомим ставленням українських соціалістів до українських лібералів: як тільки з загальної організації оформлювались осередки УПСР і УСДРП, так зараз же не те, що вчорашніх — сьогоднішніх союзників звинувачували у буржуазності. На думку одного місцевого українського соціаліста, «треба було одмежувати себе од буржуазних елементів, які всю увагу звертали на національний рух, а соціальним питанням надавали мало значення, або трактували їх у дусі кадетів». ⁸⁷ Звинувачення у буржуазності робило неможливим утворення національного блоку. Ізольовані таким чином ліберали, що йшли на вибори, як безпартійні, отримали в Вінниці 2% голосів. ⁸⁸ Взагалі, з 8 досліджених міст губернії безпартійний український список мав успіх лише в Хмельнику — 25%. ⁸⁹

У ряді міст (Могильов, ⁹⁰ Літин, ⁹¹ Острог ⁹²) сучасники відмічали вороже ставлення міщанства до українського руху. Вочевидь потрібен був час, щоб переломити цей настрій. У цілому по губернії українські безпартійні списки отримали 1671 голос 3,7%, українські соціалісти — 4866 — 10,7% (з них у блоці з російськими партіями — 1124 — 2,4%). Разом — 6537 — 14,4%.

Якщо Правобережжя за своїми показниками все ж таки ближче до Центру, то Слобожанщина більш подібна до Півдня. В цьому контексті важко однозначно визначити приналежність Катеринославщини, але що вона не належала до Центру — це вже напевно.

З 6 досліджених міст губернії український рух був представлений у 5 (не було в Єнакієво ⁹³). За винятком списку луганської «Просвіти» (0,8% голосів ⁹⁴), то все партійні списки українських соціалістів. Але навіть безпартійність луганської «Просвіти» викликає сумніви. Її кандидат — член УСДРП Вовченко — зазначав, що з організації пішла українська інтелігенція в знак протесту проти утворення осередку

УСДРП в місті.⁹⁵ Українські соціалісти утворили власний блок в Олександрівську — 11 %, ⁹⁶ Кривому Розі — 17,3%.⁹⁷ На наш погляд, для промислового регіону то були досить непогані показники. В Луганську⁹⁸ і Бахмуті — 10%⁹⁹ УПСР та УСДРП входили відповідно до есерівського та есдеківського (меншовиків) списків. Для Катеринославщини взагалі характерне утворення в більшості міст окремих списків есерів і есдеків. І це зрозуміло, якщо згадати, що саме тут політичні партії мали досить стале історичне коріння. Між українськими соціалістами не було на той час таких розбіжностей, як серед російських. В Луганську, навіть, за твердженням І. Майстренко, місцева філія УПСР була заснована українськими еседеками.¹⁰⁰ Однак, мабуть, загальна атмосфера конкуренції есерів та есдеків затягувала в свої тенета і українських соціалістів. Ця обставина, а також почуття невпевненості у власних силах, часом перебільшене, розводило українських соціалістів по різних списках.

Весь український, політичний спектр був представлений в Катеринославі, але це було чим завгодно, тільки не демонстрацією сили. Не можна сказати, щоб не було потягу до об'єднання. Так, на зборах робітників міста 30 березня, скликаних УСДРП, присутні висловились за те, щоб українські соціалісти в національних домаганнях йшли поруч з українськими ліберально-демократичними партіями.¹⁰¹ Разом з лібералами українські соціалісти, утворили український міський комітет. Що за настрої панували в цьому комітеті виявив приїзд М. Авдієнка. Під час виступу емісар УЦР поскаржився, що в залі забагато синьожовтих прапорів і замало червоних. У відповідь присутні влаштували гостю обструкцію і змусили замовкнути.¹⁰² Але на виборах український об'єднаний список не відбувся. Виступаючи на конференції УСДРП в Києві 25 червня, делегат від Катеринослава пояснив це тим, що місцеві радикал-демократи не вважали себе соціалістами.¹⁰³ Натомість на зборах 14 травня українські еседеки висловились за блок з усіма соціалістичними партіями, зберігаючи за собою право рівного представництва у блоці.¹⁰⁴ І. Мазепа «пояснив велике значення для робітництва подібного блоку для боротьби з буржуазією».¹⁰⁵ Але через суперечки між еседеками та есерами соціалістичний блок не відбувся. І хоч за таких обставин УСДРП вважала для себе бажаним блок з російськими соціал-демократами,¹⁰⁶ однак небажання останніх врахувати зауваження українців при розподілі місць зірвало і цю угоду. Отже, УСДРП вимушена була йти окремо. На жаль, достеменно невідомо з якої причини УПСР вирішила виставити свій окремий список. Можемо лише припустити, що через брак часу, втраченого через невдалі переговори з російськими соціалістами, вони не мали іншого вибору.

Українські ліберали в особі УРДП при підтримці губернської української ради створили досить широку коаліцію, куди ввійшли: громади залізничників, поштовиків, військових, «Просвіта», учительське товариство, група автономістів-федералістів.¹⁰⁷ На думку одного місцевого українського еседека, «гасло свій до свого є єдиним керуючим мотивом в рішенні всяких питань цією групою».¹⁰⁸ В свою чергу ліберали вважали, що через неможливість утворення національного блоку «...на УРДП накинута роллю того осередку, що мусить згуртувати і повести за собою всю ту українську людність нашого міста, яка не стоїть в організаційному зв'язку з соціалістами і не відчуває на собі їх впливу».¹⁰⁹ Не обійшлося без скандалу. УСДРП заперечила право губернської української ради без згоди партії асигнувати кошти на передвиборчу кампанію УРДП.¹¹⁰ Водночас українські соціалісти звинуватили українських лібералів в тому, що останні в своїй агітації постійно затушовують різницю в політичних поглядах і класовій приналежності всередині українського руху.¹¹¹ Хочу наголосити, що подібні сутички мали місце там, де взагалі відносини між українськими партіями відрізнялись ко-

ректністю і взаємоповагою. Мабуть, немає сенсу казати, як це повинно було відбитися на підсумках кампанії. В цілому по Катеринославу за українські партії проголосувало 6087 виборців — 8,2%, з них за УСДРП — 3381 — 4,6%, УПСР — 756 — 1%, УРДП — 1950 — 2,6%.¹¹² «Не вважаючи на такий скромний успіх, українці широко раділи. Ніхто не сподівався, що набіраємо аж 6500 голосів. Ще менше чекали таких успіхів від українців росіяни і жиди», — підсумовував результати виборів тогочасний лідер місцевої організації УСДРП І. Мазепа.¹¹³

У цілому по губернії за українських соціалістів проголосувало 8202 виборців (у блоці з російськими партіями 707) або 6,2%. За УРДП, що балотувалася лише в Катеринославі, — 1,5%. Всі списки разом 10152—7,8%.

Найбільша особливість Харківщини — то майже цілковита відсутність самостійних українських списків в провінційних містечках. З 11 досліджених міст (без Харкова) лише в Сумах діяв безпартійний список товариств «Праця» і «Просвіта» — фактично ліберали, — але без успіху — 1,1% голосів.¹¹⁴ Принаймні в трьох містечках українські соціалісти йшли за списком соціалістичного блоку, але, як правило, на правах молодших партнерів. Так, в Богодухові вони отримали 4 місця в думі — 14,3%,¹¹⁵ в Лебедині — 4—10%,¹¹⁶ в Валках — 1 — 3,6%.¹¹⁷ В інших випадках повідомлення про «успіхи» українського руху мали приблизно такий вигляд: «Українці власного списку не мали, но міська управа відповіла, що українців можна розпізнати по фаміліям». (Куп'янськ).¹¹⁸ Такий стан справ був безпосереднім наслідком того, що український рух на Слобожанщині (можливо, за винятком Харкова) не мав такої сталої історичної традиції, як на Правобережжі чи тим більше в Центрі. Та навіть Харків, де все ж таки був український осередок напередодні революції, став лише прикладом ворожнечі в українському таборі.

Ще наприкінці березня у відповідь на створення в Харкові українського організаційного комітету українські есдеки заявили, «що вони не хочуть йти за невеличкою купкою українських буржуїв» і оголосили себе «виразником інтересів українського робочого люду».¹¹⁹ Українські есдеки при першій ліпшій нагоді підкреслювали відмінність від українських лібералів. Так, на мітинзі в кінотеатрі «Маяк» (березень) український есдек І. Петренко спробував змінити синьо-жовтий прапор на червоний. Справа ледь не дійшла до бійки.¹²⁰ 30 квітня на організовану українським національним комітетом маніфестацію українські соціалісти демонстративно прийшли з червоними прапорами.¹²¹ Пояснюючи свої рішення взагалі взяти участь у цій маніфестації, останні зазначали: «Наши организации украинской С. Д. Р. П. и У. П. С. Р. решили принять участие в манифестации, чтобы не дать украинской буржуазии монополии на решение национального вопроса на Украине».¹²² З цієї заяви випливало, що для українських соціалістів в Харкові головною справою було не вирішення українського питання як такого, а вирішення його саме так, як вважали за потрібне вони. Водночас чи не головним ворогом оголошувались українські ліберали. Дещо пом'якшив відносини всередині української громади і зблизив українські організації міста вступ УСДРП до «Просвіти».¹²³ Однак створення національного блоку було вже неможливим.

Українські есдеки прагнули до блоку з російськими: меншовиками чи більшовиками.¹²⁴ Але, як з'ясувалось, російські інтернаціоналісти не виявили ані крихти бажання переробити свою муніципальну програму так, щоб були враховані специфічні національні вимоги українців.¹²⁵ Тому харківська організація УСДРП заявила, що піде на вибори окремим списком, але розгорнути широко виборчу кампанію виявилась неспро-

можно: «Достаточно отметить, что большая часть членов организации не была даже занесена в избирательные списки».¹²⁶

Значно більш такту виявили російські есери по відношенню до українських. Ще в березні збори ПСР Харкова визнали: «Партийная работа на украинской территории должна быть по своему характеру украинской».¹²⁷ Приналежність українських есерів Лівобережного комітету УПСР полегшувала їх співпрацю з російськими есерами. Останні навіть домагались від свого ЦК згоди на участь своїх українських колег у III з'їзді партії.¹²⁸ Як відзначали сучасники, під час передвиборчої кампанії харківські есери широко використовували українські гасла, український прапор.¹²⁹ Отже, харківська філія УПСР йшла на вибори з ПСР. На думку одного з інструкторів УЦР, таке рішення стало можливим «через брак почуття сили з боку українських есерів в веденні боротьби з іншими списками».¹³⁰ Вочевидь у них вистачало сил для боротьби з українськими лібералами. Як соціалісти вони підписали спільну з ПСР та ОЕСРП відозву «До українців міста», яка наголошувала: «На передусім у нас стоїть визвольно-економічна боротьба. Нам не треба такої України, де будуть класи пануючих і пригноблених, тому ми не йдемо в купі з українським напівбуржуазним блоком... Між українцями багатіями, великими крамарями чи підприємцями між демократією немає нічого спільного».¹³¹ Наведений уривок, на диво, нагадує відомі висловлювання В. Винниченка чи М. Порша. Як бачимо, лідери українських есдеків мали своїх послідовників серед українських есерів. Як результат такої позиції, маємо ізоляцію УРДП і розпорошення не дуже чисельних в Харкові сил українського руху.

Спроба української губернської ради закликати до утворення в Харкові національного блоку¹³² заздалегідь була таким чином приречена на невдачу. Всі несоціалістичні українські організації міста об'єдналися в український демократичний блок, фактичним лідером якого був Д. Багалій.¹³³ Українських лібералів активно підтримала філія Всеукраїнського студентського союзу. При цьому студенти виявили власне розуміння інтернаціоналізму, відмінне від того, яке продемонстрували українські соціалісти. Рішуче виступивши проти блоків з російськими партіями, як партіями централістичними, і заявивши, що вони будуть вести агітацію проти будь-яких українсько-російських списків, студенти водночас вважали за необхідне утворення блоку з іншими недержавними Націями.¹³⁴ Реалізацією такого підходу була угода про блок з грузинами.¹³⁵

У підсумку на виборах в Харкові УСДРП отримала 1437 голосів — 1,8%,¹³⁶ УПСР — 6 місць — 5%,¹³⁷ УРДП (УПСФ) — 1042 — 1,3%.¹³⁸ В цілому — близько 8%. Невисокий показник, але підсумки по губернії були ще менш втішними. За українських соціалістів проголосувало 6416 виборців — 5,2% (з них у блоці з російськими партіями 4973 — 4%), за УПСФ, що мала список лише в Харкові, — 0,85%, безпартійні списки — 0,1%. Разом — 7570 — 6,1 %.

Найменш вдало ситуація для українського руху склалася на Півдні. Український рух на Херсонщині, з урахуванням Хотина і Аккермана Бесарабської губернії, був представлений у 6 містах з 8 досліджених. Поодинокий успіх мав єдиний позапартійний український список «Прогресу» у селищі Широке — 34%.¹³⁹ В Єлисаветграді і Херсоні українські соціалісти відкинули пропозиції лібералів утворити національний блок. Останні отримали відповідно 2,2%¹⁴⁰ і 0,8%¹⁴¹ голосів. Натомість в трьох містах (Херсоні,¹⁴² Миколаєві,¹⁴³ Єлисаветграді¹⁴⁴) українські соціалісти вступили в блок з російськими. Причому далеко не завжди угода про блок була вдалою. В Херсоні, скажімо, українські соціалісти відстояли принципові питання до вступу в блок. В думі мали фракцію з 17 осіб,¹⁴⁵ хоча офіційно провели 8—8%.¹⁴⁶ Навпаки, в Миколаєві, де

діяли окремі списки есерів і еседеків, українські соціалісти утворили блок з відповідними російськими партіями не домігшись від них жодних поступок в національному питанні.¹⁴⁷ В результаті втратили нагоду для агітації і здобули лише два місяці за есерівським списком.¹⁴⁸ Вибори проходили серпні, а вже в листопаді за УСДРП проголосувало 4005 виборців.¹⁴⁹ Отже, і на літніх виборах могли на щось розраховувати

Відносний успіх мав український соціалістичний блок в Тирасполі — 15,2%.¹⁵⁰

У найбільшому місті Півдня, яке багато в чому визначало обличчя цього регіону, Одесі, за споминами М. Грушка, «настрій більшості населення був рішуче антиукраїнський».¹⁵¹ Перебороти цей настрій не вдалося на той час навіть таким діячам, як В. Чехівський, І. «Липа, С. Шелухін. Ця обставина наклала свій відбиток на взаємини між російськими і українськими соціалістами. Не можна сказати, щоб в інших містах відносини між ними були теплими, але в Одесі дійшло до того, що 22 травня місцева рада робітничих і солдатських депутатів заборонила збір коштів на український національний фонд.¹⁵² Міліція, треба думати не без впливу ради, не пускала агітаторів — українських еседеків — на потяги.¹⁵³ На зборах УСДРП 14 червня відмічалось вороже ставлення РСДРП до українців, були навіть випадки, коли «робітники неукраїнських націй нападають на робітників українців, обзиваючи їх шовіністами, а то й гірше».¹⁵⁴ Збори постановили не здавати кошти на передвиборчу кампанію ПСР і РСДРП, що їх мала зібрати адміністрація заводів.¹⁵⁵ Отже, питання про блок з російськими соціалістами відпало само по собі. Спробу утворити національний блок зробив український керівничий комітет (голова С. Шелухін), що об'єднував представників різних політичних течій.¹⁵⁶ 30 травня комітет зобов'язав всі українські організації і партії, що входили до його складу, підготувати списки кандидатів для утворення з них єдиного українського списку.¹⁵⁷ Однак і в Одесі об'єднаний список не відбувся. Приводом для розколу стала вимога українських есерів і еседеків виключати з списку УПСФ несоціалістів. Есери ж наполягали на включенні рядових непартійних українців.¹⁵⁸ У підсумку український соціалістичний блок отримав 7764 голоси — 3,8%, УПСФ — 251—0,1%.¹⁵⁹ Доводиться констатувати, що населення Одеси, хоч і складене в значній мірі з етнічних українців, літом 1917 року було далеке від сприйняття української ідеї.

У цілому по губернії за українських соціалістів проголосувало 14444 виборців — 4,3% (з них у блоках з російськими партіями — 5021 — 1,5%), УПСФ — 985 — 0,3%, безпартійні списки — 920 — 0,3%. Показник мізерний, але, як виявляється, не найгірший.

Не менш кепською справа виглядала в Таврійській губернії (на жаль, лише по Севастополю, Керчі, Алуці і Бердянську вдалося дізнатися про чисельність виборців, що проголосували). Тут український рух мав свої організації в багатьох містах, але вплив їх був дуже обмежений. Відомо, що в Маріуполі УПСР входила до соціалістичного блоку.¹⁶⁰ У Бердянську «Просвіта» також увійшла до соціалістичного блоку, але її кандидат був розташований у другій половині списку і в думу не потрапив. Деякою втіхою для бердянських українців було те, що два просвітянина таки потрапили в думу, щоправда, не як представники своєї організації.¹⁶¹ Серед кримських міст українська громада була представлена в Керчі — 1,5%,¹⁶² Севастополі — 4,2%.¹⁶³ Принаймні в останньому випадку то не є показник реального впливу українського руху. Відомо, що на Трійцю українська маніфестація зібрала 20000 осіб.¹⁶⁴ До вересня в місті існувала спільна організація українських і російських есерів.¹⁶⁵ Під час розколу газета «Боротьба» повідомляла, що

в Севастополі існує велика і впливова організація УПСР, до якої «крім матросів... вписалось теж чимало місцевого робітництва і інтелігенції».¹⁶⁶ Вибори, на яких есери здобули 78% голосів,¹⁶⁷ відбулись в липні. Отже, якусь частину того відсотка склали прихильники українських есерів.

У цілому по 4 досліджених містах губернії українські списки зібрали 3% голосів. Можемо погодитись з оцінкою газети «Боротьба», за якою Таврія «займала щодо Поширення впливу українських партій останнє місце».¹⁶⁸

Таким чином, станом йа літо 1917 року український рух опанував широкі верстви населення в містах Центру (Полтавщина, Київщина, значною мірою Чернігівщина). На Полтавщині українські списки перемогли. Менш вдалим, але все ж таки успішним, був виступ на Правобережжі. Звертає на себе увагу, що це саме ті регіони, де український рух мав сталу традицію. Значно гірше справи виглядали на Слобожанщині і зовсім кепсько, особливо у великих містах, на Півдні. Невипадково, що саме Центр і Правобережжя стали опорою для українського руху в наступні роки.

Вибори показали, що українські партійні організації на місцях були на той час занадто слабкими, щоб висувати окремі списки. Як УПСР, так і УСДРП мали успіх в дуже незначному числі міст і отримали відповідно по Україні 2686 голосів — 0,2% і 6020 — 0,5%. Водночас найбільш вдалою для українських партій виявилась тактика українського соціалістичного блоку — 61934 голоси — 5,1%, в той час, як в блоках з російськими соціалістами українці отримали 23891 голос 1,9%. Ці дані спростовують тезу Д. Дорошенка про те, що «українці здобували переважне число мандатів лише там, де вони блокувались з російськими соціалістами».¹⁶⁹ Як правило, все було якраз навпаки. Разом з тим можемо лише частково погодитись з твердженням О. Мельника про те, що українські соціалістичні партії, не маючи достатнього впливу в містах, проводили політику блоків з російськими соціалістами.¹⁷⁰ Як було продемонстровано в цілому ряді міст, насамперед на Полтавщині, то був, принаймні, союз рівних. Що ж до інших випадків, то, як то було в Миколаєві, далеко не завжди блок з російськими соціалістами приносив українським бажані місця в думі. Отже, то ще питання, чи таким вже корисним, для українських партій був блок з російськими навіть в тих містах, де заздалегідь було відомо, що перші мають перевагу.

Доводиться констатувати, що у переважній більшості випадків виступ українських соціалістичних партій окремими списками був обумовлений не стільки їх принциповою позицією, скільки часто випадковим збігом обставин. Гостро відчувалась нестача координуючих дій Центру. Лише там, де російські партії займали відверто українофобську позицію або не вдавалось домовитись про чисельність кандидатів, українці приймали рішення про самостійний виступ. Разом з тим в одному питанні українські соціалісти займали справді принципову позицію: ніяких блоків з українськими правими партіями. В деяких випадках це рішення було вимушеним, з причини настроїв у суспільстві, але далеко не завжди. Досить часто побоювання втратити ідеологічну чистоту брали гору над міркуваннями доцільності. І вже зовсім недоречним виглядає відвертв Шельмування українськими соціалістами українських же лібералів, що мало місце в деяких містах.

Головна партія лібералів УПСФ (УРДП) мала власні списки в дуже обмеженому числі міст: губернських центрах і небагатьох значних повітових містах. УПСФ набрала 11983 голоси — 1%. Безумовно, це поразка, але хочемо звернути увагу на наступну обставину: найбільших

успіхів українські соціалісти досягли в тих містах, де в попередні роки найбільш широко і плідно розгорнули свою діяльність українські ліберали.

Разом з тим хочемо наголосити, що тактика лібералів, спрямована на створення єдиного національного блоку, всупереч висновку Ю. Терещенка,¹⁷¹ далеко не скрізь зазнала поразки. Цей висновок є правдивим лише для великих міст. У цілому ряді повітових міст України списки, складені за позапартійним принципом, одержували перемогу. Це той випадок, коли слабкість була силою: відсутність чіткої партійної диференціації в провінції робила можливим об'єднання прихильників різних партій навколо спільних гасел. Дуже часто об'єднуючим центром виступала «Просвіта». Взагалі, незалежно від регіону, в середніх і малих містах український рух користувався, як правило, більшим впливом, ніж у великих.

У цілому по Україні за всі українські списки по 107 містах і місцевках проголосувало 143843 виборці або 11,8%. Цей показник важко назвати перемогою, але, якщо згадати, що українці в містах України склали етнічну меншість, що це була фактично перша спроба відкритого виступу на виборах, що в багатьох містах України доводилось пояснювати, що то воно таке є — Україна, то це був значний успіх. Вибори довели, що український рух є таким фактором в політиці, з яким необхідно рахуватись навіть в русифікованих містах. Всупереч всім негараздам і прорахункам, в цілому ряді міст України представники українського руху зайняли провідні позиції в думках. Та навіть там, де українці не мали більшості, їх голос був досить сильним, щоб впливати на рішення, які стосувалися національних проблем в містах.

Джерела і література:

1. Вестник Временного Правительства. — 1917. — 16 квітня.
2. Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ). — Ф. 1788. — Оп. 2. — Спр. 15. — Арк. 9 зв.;
Ф. 1791. — Оп. 1. — Спр. 401. — Арк. 16 зв.
3. ДАРФ. — Ф. 1788. — Оп. 1. — Спр. 362. — Арк. 62.
4. Вестник Временного Правительства. — 1917. — 4 травня.
5. Див.: Курас І. Боротьба більшовиків за здійснення союзу сил соціалістичної революції і національно-визвольного руху // Український історичний журнал. — 1976. — № 12. — С. 26—44.
6. Див.: Терещенко Ю. Політична боротьба на виборах до міських дум України у 1917 році. — Дисертація на пошук ступеня кандидата історичних наук. — К., — 1971.
7. Див.: Крижанівський В. Більшовицькі організації України в боротьбі за здійснення ленінського курсу на революційну мобілізацію мас під час муніципальної кампанії 1917 року. — Дисертація на вошук ступеня кандидата історичних наук. — К., 1974.
8. Терещенко Ю. — Назв, праця. — С. 228.
9. Мельник О. Ставлення українських політичних партій до Всеросійських і до Українських Установчих зборів (березень 1917 — квітень 1918). — Дисертація на пошук ступеня кандидата історичних наук. — К., 1995. — С. 83.
10. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 8.
11. Див.: ЦДАВО України. — Ф. 1115 — Оп. 1. — Спр. 46, 48.
12. Нова Рада. — 1917. — 30 липня.
13. Робітничая газета. — 1917. — 7 квітня.
14. Боротьба. — 1917. — 3 липня.
15. Селянська спілка (Полтава). — 1917. — 31 липня.

16. Нова Рада. — 1917. — 27 червня.
17. Там само. — 4 липня.
18. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе в двох томах. — К, 1994. — Т. 1. — С. 153.
19. Там само. — С. 154, 155.
20. Полтавський день. — 1917. — 11, 13 липня.
21. Переяславская газета. — 1917. — 11 серпня.
22. Полтавський день. — 1917. — 28 липня.
23. ЦДАВО України. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 14, 15.
24. Голос труда (Золотоноша). — 1917. — 9 серпня.
25. Прилуцкая жизнь. — 1917. — 7 серпня.
26. Російський центр збереження і вивчення документів новітньої історії (далі — РЦЗВДНІ). — Ф. 271. — Оп. 41. Арк. 141.
27. Вістник лубенського громадського комітету. — 1917. — 8 серпня.
28. Полтавський день. — 1917. — 24 червня, 4, 17 липня.
29. Там само. — 8 серпня.
30. Андрієвський В. 3 минулого (про події 1917 року на Полтавщині. — Нью-Йорк, 1963. — Т. 1 — С. 76.
31. Полтавський день. — 1917. — 8 серпня.
32. Прилуцкая жизнь. — 1917. — 7 серпня.
33. Переяславская газета. — 1917. — 11 серпня.
34. Труд (Зеньків). — 1917. — 9 серпня.
35. Голос труда (Золотоноша). — 1917. — 9 серпня.
36. РЦЗВДНІ. — Ф. 272. — Оп. 2. — Спр. 52.
37. Известия (Полтава). — 1917. — 22 червня.
38. Голос избирателя (Лубни). — 1917. — № 1.
39. Наша спілка (Ромни). — 1917. — 29 червня.
40. ЦДАВО України. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 24.
41. Киевская мысль. — 1917. — 29 серпня.
42. РЦЗВДНІ. — Ф. 272. — Оп. 2. — Спр. 39. — Зошит А. — Арк. 68, 69.
43. ЦДАВО України. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 11.
44. Там само. — Арк. 14.
45. Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — Ф. 1716. — Оп. 2. — Спр. 117. — Арк. 19.
46. ЦДАВО України. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 15.
47. Там само. — Арк. 9.
48. Там само. — Арк. 11.
49. ДАКО. — Ф. 9. — Оп. 33. — Спр. 104. — Арк. 7, 8.
50. Терещенко Ю. Назв. праця. — С. 226.
51. РЦЗВДНІ. — Ф. 271. — Оп. 2. — Спр. 39. — Зошит Г. — Арк. 144.
52. Робітничка газета. — 1917. — 22 липня.
53. Нова Рада. — 1917. — 2 травня.
54. Там само. — 18 травня.
55. Робітничка газета. — 1917. — 2 червня.
56. Боротьба. — 1917. — 3 липня.
57. Робітничка газета. — 1917. — 10 липня.
58. Там само. — 23 липня.
59. Там само. — 13 липня.
60. Терещенко Ю. Назв. праця. — С. 226.
61. Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО). — Ф. 145. — Оп. 3 — Спр. 2836 — Арк. — 26.

62. Известия Черниговского губисполкома. — 1917. — 19 серпня.
63. Известия Нежинского общественного комитета, — 1917. — 3 липня.
64. ЦДАВО України. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 110.
65. ДАЧО. — Ф. 145. — Оп. 3. — Спр. 2829. — Арк. 11.
66. Терещенко Ю. Назв. праця. — С. 227.
67. Робітнича газета. — 1917. — 22 вересня.
68. Там само. — 23 червня.
69. Там само. — 22 вересня.
70. Черниговская земская газета (далі — ЧЗГ). — 1917. — 22 серпня.
71. Там само. — 19 травня.
72. Там само. — 15 серпня.
73. Голос труда (Чернігів). — 1917. — 13 серпня.
74. Там само.
75. ЧЗГ. — 1917. — 15 серпня.
76. Статистика Украины: сборник № 18. ЦСУ УССР. — Харків, 1920. — С. 5.
77. Терещенко Ю. Назв. праця. — С. 226.
78. ЦДАВО України. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 157.
79. Трудовая Волинь (Житомир). — 1917. — 2, 9 серпня.
80. Там само. — 9 серпня.
81. ЦДАВО України. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 197.
82. Там само. — С. 147.
83. Нова Рада. — 1917. — 23 вересня.
84. ЦДАВО України. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 59.
85. Там само. — С. 58; ДАКО. — Ф. 1786. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 93.
86. Терещенко Ю. Назв. Праця. — С. 226.
87. Подільська воля (Вінниця). — 1917. — 18 липня.
88. Там само. — 11 вересня.
89. ЦДАВО України. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 97 зв.
90. Там само. — Арк. 60.
91. Там само. — Арк. 86.
92. Нова Рада. — 1917. — 31 червня.
93. Социал-Демократ (Харків). — 1917. — 16 вересня,
94. Николаенко Н. Февральская революция в Луганске. // Літопис революції. — 1927. — № 4. — С. 44.
95. ДАКО. — Ф. 1447. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 12.
96. Терещенко Ю. Назв. праця. — С. 228.
97. Социал-Демократ. — 1917. — 14 вересня.
98. РЦЗВДНІ. — Ф. 275. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 18 зв.
99. Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 41. — Оп. — Спр. 60. — Арк. 126.
100. Майстренко І. Історія КПУ. — Мюнхен, 1979. — С. 23.
101. Робітнича газета. — 1917. — 11 квітня.
102. Там само. — 26 квітня.
103. Там само. — 27 червня.
104. Вістник товариства «Просвіта» (Катеринослав). — 1917. — 4 червня.
105. Робітнича газета. — 1917. — 24 червня.
106. Там само. — 6 червня.
107. Вістник товариства «Просвіта». — 1917. — 25 червня.
108. Робітнича газета. — 1917. — 25 липня.
109. Вістник товариства «Просвіта». — 1917. — 25 червня.
110. Робітнича газета. — 1917. — 1 серпня.

111. Там само.
112. Вістник товариства «Просвіта».S. — 1917. — 20 серпня.
113. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції (1917—1921). — Прага. 1942. — Ч. I. — С. 25.
114. Сумской вестник. — 1917. — 1 серпня.
115. ЦДАВО України. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 29.
116. Там само. — Арк. 59.
117. Там само. — Арк. 40.
118. Там само. — Арк. 50.
119. Социал-Демократ. — 1917. — 22 вересня.
120. Русская жизнь (Харків). — 1917. — 24 березня.
121. Социал-Демократ. — 1917. — 4 червня.
122. Известия Харьковского губернского общественного комитета. — 1917. — 27 травня.
123. Эрде Д. Годы бури и натиска. — Харків, 1923. — С. 42.
124. Социал-Демократ. — 1917. — 27 травня.
125. Там само. — 25 травня.
126. Известия юга (Харків). — 1917. — 24 серпня.
127. Земля и воля (Харків). — 1917. — 25 березня.
128. Там само. — 25 грудня.
129. Южный край (Харків). — 1917. — 20 липня.
130. ЦДАВО України. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 70 зв.
131. Земля и воля. — 1917. — 4 липня.
132. Южный край. — 1917. — 26 травня.
133. Там само. — 6 червня.
134. Там само. — 16 травня.
135. Нова Рада. — 1917. — 19 червня.
136. Терещенко Ю. Назв. праця. — С. 227.
137. Земля и воля. — 1917. — 4 липня.
138. Терещенко Ю. Назв. праця. — С. 227.
139. Зоря (Широке). — 1917. — 17—24 вересня.
140. Народная свобода (Харків). — 1917. — 6—8 серпня.
141. Робітничка газета. — 1917. — 9 серпня.
142. Там само.
143. Там само. — 30 серпня.
144. РЦЗВДНІ. — Ф. 275. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 3 зв.
145. Вістник товариства «Українська хата». (Херсон). — 1917. — 29 серпня.
146. Робітничка газета. — 1917. — 9 серпня.
147. Там само. — 30 серпня.
148. Ряпю Я. Борьба сил в Октябрьскую революцию в Николаеве. // Літопис революції. — 1922. — № 1. — С. 91.
149. Известия (Миколаїв). — 1917. — 15 листопада.
150. Терещенко Ю. Назв. праця. — С. 228.
151. Грушко М. 1917 рік в Одесі. // Розбудова нації. — 1930. — № 5—6. — С. 129.
152. Робітничка газета. — 1917. — 12 червня.
153. Там само.
154. Там само. — 21 червня.
155. Там само.
156. Нова Рада. — 1917. — 9 квітня.
157. Українське слово (Одеса). — 1917. — № 7, червень.

158. Одеськіє новості. — 1917. — 26 липня.
159. Терещенко Ю. Назв. праця. — С. 228.
160. Соціал-Демократ. — 1917. — 5 вересня.
161. ДАКО. — Ф. 1447. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 14.
162. ДАРФ. — Ф. 1791. — Оп. 6. — Спр. 416. — Арк. 50.
163. Одеськіє новості. — 1917. — 19 липня.
164. Робітнича газета. — 1917. — 4 червня.
165. ДАРФ. — Ф. 1791. — Оп. 6. — Спр. 6. — Арч. 101.
166. Боротьба. — 1917. — 14 вересня.
167. Одеськіє новості. — 1917. — 19 липня.
168. Боротьба. — 1917. — 31 вересня.
169. Дорошенко Д. Історія України 1917—1923 в двох томах. — Нью-Йорк, 1954. — Т. I. Доба Центральної Ради. — С. 143.
170. Мельник О. Назв. праця. — С. 61.
171. Терещенко Ю. Назв. праця. — С. 61.

